

6. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2009. – 512 с.
7. Климов Е.А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессио-веда / Е.А. Климов // Психол. журнал. – 1993. – Т.14. – № 4. – С. 130–136.
8. Краснорядцева О.М. Ценностная детерминация профессионального поведения педагогов / О.М. Краснорядцева // Сибирский психологический журнал. – Томск, 1998. – № 7. – С. 25–29.
9. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности: 3-е изд., доп. / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511с.
10. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.
11. Психология личности. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «Бахрах – М», 2008. – Т. 1. – 512 с; Т. 2 – 544 с.
12. Савош Г. Особистісно орієнтоване виховання – нова освітня філософія / Г. Савош // Вища освіта України. – 2006. – №1, додаток. – С. 29–34.
13. Сопов В.Ф. Морфологический тест жизненных ценностей / В.Ф. Сопов, Л.В. Карпушина // Прикладная психология. – 2001. – № 4. – С. 9–30.
14. Ціннісно-смысловий універсум людини : монографія / за ред. канд. філос. наук О.О. Сердюк. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 290 с.
15. Шадриков В.Д. Введение в психологию: мотивация поведения / В.Д. Шадриков. – М. : Логос, 2003. – 210 с.
16. Ярмакеев И.Э. Моделирование личности современного учителя: ценностно-смысловой аспект / И.Э. Ярмакеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 424 с.

**УДК 159.9:372.034**

**Світлана ЗАБОЛОЦЬКА,**  
*м. Дрогобич*

## **ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ ДОШКІЛЬНИКІВ В ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ УМОВАХ**

*У статті представлено тенденції у розвитку моральних форм поведінки дошкільників, а також запропоновано програму роботи з батьками та вихователями з розвитку моральних форм поведінки.*

**Ключові слова:** моральні форми поведінки, виховні позиції, освітній процес, соціалізація.

**Zabolotska S. Features of moral behaviors preschooler in experimental conditions.** *Presents tendencies in the development of moral behavior preschoolers and proposed program of work with parents and teachers to develop moral behavior.*

*Key words: moral forms of behavior, educational positions, educational process, socialization.*

Сім'я й дошкільний навчальний заклад (далі ДНЗ) – два важливі інститути соціалізації дитини. Про це наголошує базовий компонент дошкільної освіти в Україні: «Дошкільний заклад виступає своєрідним посередником між вузьким родинним колом, з якого виходить малюк, і незнайомим світом, до життя якого він має прилучитися» [1, 1]. Тому ми маємо зрозуміти, що виховні функції ДНЗ та сім'ї є дещо відмінними, але для всебічного розвитку дитини необхідна їх взаємодія. Якщо ДНЗ сприяє інтеграції дитини в соціумі, то сім'я повинна забезпечити індивідуалізацію розвитку дитини. Дуже важливим є функція сім'ї та ДНЗ з розвитку моральних форм поведінки.

На думку І.Беха, «мораль дитині спадково не передається, вона виховується» і емоційно-моральне удосконалення дитини залежить від вміння вихователя проникнути у внутрішній світ дитини через співпереживання [2, 149]. Вищі регулюючі системи, до яких вони належать, формуються і розвиваються у процесі соціалізації особистості, що передбачає засвоєння і перетворення дитини соціально-культурного досвіду.

Моральна форма поведінки дошкільника – це обов'язково-добровільна, безумовна (без винятків) реалізація дошкільником благодійних дій (допомога, підтримка, сприяння, співдія) та вчинків (справедлива моральна оцінка, моральна позиція та вираження ставлення у формі жесту, тону, міміки, погляду) щодо іншого, що переживає задоволення щастя, успіх, радіє, чи, навпаки, потребує доброго ставлення, підтримки, розуміння, бо має життєві труднощі, невдачі в діяльності, в самореалізації, нещасливу життєву долю та інші проблеми. В основі цієї форми поведінки є позитивне, емпатійне сприйняття і прийняття іншого, переживання та ціннісне і справедливе ставлення до нього.

Засвоєння моральних форм поведінки відбувається на основі орієнтації дитини на інших людей, особливо на дорослих. Зразки поведінки, які наслідує дитина, спочатку втілюються в образі конкретної людини – батька, матері, дідуся, бабусі та ін. В результаті знайомства з життям дорослих, з їх стосунками та діяльністю у дошкільників проявляється бажання засвоїти позитивні моральні форми поведінки. Якщо дорослий дотримується моральних форм поведінки, то він стає позитивним прикладом для дитини.

Дошкільник наслідує дорослих у ставленні до оточуючих, діяльності, речей, тварин. Об'єктом наслідування може стати ровесник, або вихователь, який приймає безпосередню участь у вихованні дитини.

Спостережувані у житті дорослих норми дитина реалізує в системі особистісних стосунків. Впродовж дошкільного віку у дитини змінюється характер наслідування поведінки доросли та ровесників. Якщо молодший дошкільник наслідував окремі форми поведінки дорослих і однолітків, то старший дошкільник не сліпо наслідує, а свідоміше засвоює зразки моральних форм поведінки.

Важливою умовою засвоєння моральних форм поведінки є спеціальне навчання, яке повинно акцентувати увагу дитини на зразках моральної поведінки інших дітей та дорослих. Дошкільник певною мірою здатний встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між поведінкою та її наслідками (прийняття дорослим, оцінка та підкріплення поведінки). Важливо враховувати, що дошкільник в моральних оцінках орієнтується не тільки на вимоги дорослих, але і на свої уявлення про належну чи неналежну поведінку. При цьому слід акцентувати увагу власне на позитивних зразках поведінки та відвертати увагу від негативних. Необхідно звертати увагу дитини на те, як, наприклад, тато гарно поскладав свій одяг, як інший хлопчик чемно грається в пісочниці і ділиться своїми іграшками, а також звертати увагу на те як негарно, коли дітки б'ються і не слухають дорослих.

У психологічному плані моральні форми поведінки спочатку представлені у свідомості дитини як когнітивні утворення. Малюк знає, як потрібно, але не завжди чинить саме так. Спочатку моральні форми поведінки мають зовнішню зумовленість, зокрема вимоги дорослого. Навіть присутність значущого дорослого полегшує реалізацію дитиною моральної форми поведінки. Знання моральних форм поведінки, що суперечать бажанням дитини, породжує внутрішній конфлікт. Це свідчить про їх засвоєння на рівні знання, що не супроводжуються переживаннями. Отже, дотримання моральних форм починається з пояснення сутті моральної поведінки, її демонстрування на зразках дорослих, інших дітей, а також постановка вимоги та контроль. Треба дати можливість дитині зрозуміти, що від неї вимагають і дати їй змогу самій робити вибір.

Ще однією умовою засвоєння моральних форм поведінки є підтримка, схвалення моральної поведінки. Не менш важливим є ставлення дорослого до тих чи інших дій малюка, його похвала, подяка чи, навпаки, покарання і незадовільна оцінка. Дуже важливо, щоб кожен моральний вчинок підкріплювався дорослим у формі подяки, схвальної оцінки, позитивним вираженням емоцій дорослого, що за механізмом психічного зараження викликає відповідні емоції у дитини. Загалом, підкріплення – фактор розвитку дитини, який виявляється у винагороді, схваленні, позитивній оцінці її дій, вчинків, ставлень і позицій [3, 412].

Ефективність процесу засвоєння моральних форм поведінки передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в дошкільників:

- 1) вміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі, на екрані телевізора чи виділену із реального життя;
- 2) вміння дати оцінку, адекватну модальності ситуації, що аналізується;
- 3) вміння правильно визначати мотиви морального вчинку;
- 4) вміння емпатії, співпереживання, співчуття іншому;
- 5) особистісного ставлення до моральних ситуацій;
- б) моральної потреби діяти певним чином відповідно до засвоєних моральних знань.

Усе це сприятиме поступовому формуванню в дітей вміння до самостійного морального вибору. Нами були виявлені такі вікові тенденції у розвитку моральних форм поведінки дошкільників: а) від найпростіших до складніших; б) від ситуативного до генералізованого їх прояву; в) від нестійкого прояву до стійкого; г) від прояву під впливом зовнішньої мотивації до прояву під впливом внутрішньої мотивації; д) від неусвідомлених моральних аспектів поведінки (позиції, оцінки) до сформованості уявлень про моральну поведінку; е) від зовнішнього включення до Я-включення у процесі реалізації моральних форм поведінки, що передбачає зниженого рівня опосередкування до зовнішнього опосередкування проявів моральних форм поведінки. На основі експериментальних даних та результатів монографічного вивчення моральних форм поведінки дошкільників нами було виділено такі типи моральної поведінки (гармонійно-розвинутий, правильні, егоїстки невгамовні) та рівні (високий, середній, низький та нульовий), які стали основою для проведення індивідуальної роботи з дітьми.

З метою формування моральних форм поведінки була проведена просвітницька робота з вихователями, яка стосувалася обговорення таких питань: а) виховні позиції вихователя в роботі з дошкільниками – розуміння, визнання і сприйняття дошкільника, що сприяє формуванню усвідомлення дошкільником себе як особистості, визнання самоцінності, поваги до себе, самоприйняття тощо; б) критерії сформованості та чинники становлень моральних форм поведінки у дошкільників.

На методичних нарадах і семінарах разом з вихователями обговорювалися особливості моральних форм поведінки дорослого, зону її перспективного розвитку та чинники, що впливають на її формування та закріплення; можливість їх використання в освітньому процесі; констатувалося, що співпраця вихователя й вихованців як необхідний засіб взаємодії; роль методичної підготовки вихователя та його майстернос-

ті, використання стилів спілкування тощо. Зазначалося, що діяльність вихователя з визначення та вироблення комплексу дій, методів і форм роботи з урахуванням ним власних можливостей педагогічних впливів на свідомість і поведінку вихованця з метою активізації бажання самопізнання, самоусвідомлення, самовдосконалення, прояву наявних та формування нових ознак моральних форм поведінки, прагнення до самовиховання.

Вказувалося на необхідність здійснювати власний позитивний вплив на загальний клімат у групі дошкільників, зокрема на дотримання моральних форм поведінки у різних видах діяльності. Насамперед, це стосувалося уміння вихователів емоційно виявляти своє ставлення до моральних чи аморальних проявів в поведінці дітей, їх батьків, що є складовою педагогічної майстерності. Зверталось увагу на важливість експресії почуттів вихователя, функція якої звернути увагу на певні прояви в поведінці, вчити їх розумінню переживань оточуючих з приводу того чи іншого вчиненого ними вчинку. Ми переконували вихователів не так активно акцентувати увагу на аморальних проявах в поведінці дітей в присутності інших дошкільників, а навпаки відвертати від них увагу дітей, а в індивідуальній розмові з дошкільниками допомогти їм зрозуміти і переосмислити свою поведінку.

Зверталася увага на всі аспекти вербального звернення вихователя до дітей: зміст, емоційна сторона, яка включала всю палітру позитивних і негативних емоцій вихователя; виховні наміри, що закладені у слова – оцінювання, інформація про навчання; тривалість й частота індивідуальних звернень. Контакти між вихователем і дитиною мали бути достатньо емоційними для того, щоб впливати на настрій вихованця і його готовність до взаємодії з оточуючими. Отже, ми передбачили, що емоційні стани та звернення вихователя мають не менш виховне значення, ніж спеціально організована спільна продуктивна та ігрова діяльність.

Вихователям пропонувалося обмежити використання під час проведення групових занять таких методів, які негативно впливають на розвиток особистості дошкільника, хоча є ефективними з точки зору активізації його діяльності. До них можна віднести змушування як обов'язкове виконання дії під страхом покарання, а також порівняння досягнень однієї дитини з результатами інших дітей. Рекомендувалося у повсякденному житті групи звертати увагу на прояви моральних форм в поведінці й сприяння один одному під час прибирання, підготовки до гри, допомоги дорослим, ігрової та навчальної діяльності, що сприяє перенесенню моральних уявлень дітей у реальні ситуації і схвалювати прояви їх моральної спрямованості на оточуючих.

Заняття, пропонувалося проводити таким чином, щоб їх зміст викликав у дітей позитивні емоційні переживання і збагачував їх знаннями про моральні форми поведінки. Так, на заняттях з розвитку мовлення обов'язково давати характеристику моральним аспектам поведінки казковим героям, персонажам з оповідань. При цьому обов'язково давати можливість дітям описувати і оцінювати їх вчинки та поведінку.

Особливу увагу було приділено аналізу конфліктних ситуацій у повсякденному житті групи. Спостереження за поведінкою вихователів під час розв'язування конфліктних ситуацій серед дітей показало, що більшість з них не аналізувала причин виникнення конфлікту. Якщо діти кричали або затіювали бійку, то вихователь лише рознімав їх, садив на стільці за різними столами і давав індивідуальне завдання з метою переключення їх уваги на іншу діяльність. Траплялися і більш радикальні методи, коли вихователь ставила дитину в куток і стежила за тим, щоб з нею ніхто не розмовляв протягом певного часу. Вихователь не реагувала на сльози і прохання дитини повернути її в групу, де вона «більше так не буде поводитися», а навпаки акцентувала увагу однолітків на поведінці дитини, що провинилася і наголошувала на тому, що їх теж очікує таке покарання в разі порушення правил поведінки. Бесіди з вихователями засвідчили, що головним мотивом такої поведінки найчастіше є бажання уникнути неприємностей, викликаних можливістю травмування дітей, псування їх одягу і через це виникнення конфліктів з батьками. Також ми спостерігали і за конфліктними ситуаціями між вихователем і батьками в присутності дітей, що, на нашу думку, є абсолютно неприйнятною поведінкою з обох сторін.

Вихователям було рекомендовано проводити з дітьми бесіди з приводу кожного конфлікту, що виникає між ними, в яких аналізувати причини виникнення кожної конфліктної ситуації і особливо звернути увагу на наслідки їх конфліктів. Їх змістом мало бути не лише зосередження уваги на необхідності дотримання моральних правил поведінки, а їх поєднання з емоційними переживаннями дітей: битися не можна не лише тому, що це правило поведінки, а й тому, що бійка несе фізичний та душевний біль іншому. У відношенні конфліктів вихователів з батьками ми рекомендували вирішувати їх без присутності дітей.

Також була проведена робота з батьками. За відсутності цілеспрямованого морального виховання, коли навколишні піклуються лише про задоволення фізичних потреб маленької дитини, не привчаючи її з перших років життя до виконання найпростіших обов'язків перед навколишніми, до дотримання найпростіших моральних форм поведінки, невідворотно зумовлює дитячий егоїзм, що загрожує у подальшому пе-

ретворитись у значно менше наївний і набагато небезпечніший егоїзм вже дорослого. Але егоїзм дитини не є обов'язковою особливістю віку, а є значною мірою недоліком виховання, наслідком бідності та обмеженості соціально-морального досвіду дитини, зокрема уявлень про моральні норми та моральні форми поведінки [4, 214].

У межах дошкільної установи важливими та дієвими напрямками соціально-психологічної роботи з батьками дошкільників, що потребують корекції форм моральної поведінки, на нашу думку, будуть просвітницька робота. У разі виникнення потреби, поінформовані батьки можуть продовжити співпрацю з психологом у рамках консультативної роботи. Проведення просвітницької роботи з батьками дошкільників сприяли, з одного боку, корекції моральних форм поведінки дошкільника, а з іншого, гармонізації дитячо-батьківських взаємин. З батьками дошкільників проводилися бесіди, семінари, та групова дискусія, що виникала на батьківських зборах щодо форм поведінки дошкільників. У цьому контексті давалися рекомендації та поради з розвитку моральних форм поведінки у дошкільників. Зазначалося, що необхідно здійснювати позитивний вплив при вихованні дітей і звертати їх увагу на наслідки їх моральної чи неморальної поведінки. Зверталася увага батьків на необхідність власного позитивного прикладу на виховання дитини. Батькам було рекомендовано позитивно емоційно реагувати на моральні форми поведінки їх дітей, адже емоційні стани та звернення до дитини мають важливе виховне значення. Пропонувалося не використовувати покарання як метод виховання, а також не вказувати на переваги іншої дитини над власною. Дуже часто ми спостерігали як батьки принижують власну дитину на очах у решти її однолітків, або і інших дорослих («У всіх діти як діти. А моя ...»). Також неодноразово батьки дуже емоційно реагували на сльози дошкільників під час їх приходу в дошкільну установу, інколи навіть били. Зверталася увага батьків на їх обережне застосування методу «подарунків» за хорошу поведінку дошкільника. Пропонувалося більше часу проводити з дитиною, читати з нею казки, разом переглядати мультфільми та обговорювати їх.

Крім того, у формувальному експерименті була використана навчально-розвивальна програма, що передбачала: а) актуалізацію генералізованих (гра, спільна діяльність, прослуховування казок, засоби масової інформації, стилі виховання) та специфікованих (постановка вимоги, пояснення суті моральних форм поведінки і спеціальне навчання, підкріплення моральних форм поведінки та соціальний контроль, актуалізація моральних переживань та емпатії) чинників та умов, а також актуалізації соціально-психологічних механізмів (ідентифікація,

наслідування, підкріплення, усвідомлення, емпатія) в навчально-ігровій діяльності;

На підставі об'єктивних (реальна поведінка) та суб'єктивних (переживання, оцінка) показників оцінювання розвитку моральних форм поведінки можна вважати, що їх розвиток достовірно відбувся у дошкільників експериментальної групи, зокрема, збільшилася кількість дітей з високим рівнем розвитку моральних форм поведінки та з гармонійно-розвинутим типом сформованості. Та одночасно зменшення кількості дітей з нульовим та низьким рівнем «егоїстиків» і «невгамовних». У значній частині дітей з «невгамовним» та «егоїстичним» типом вдалося сформувати «правильний тип», а в окремих випадках – і гармонійно-розвинутий. В контрольній групі не виявлено статистично значущих змін.

Отже, реалізація програми формування моральних форм поведінки у дошкільників передбачала групову та індивідуальну роботу з дітьми, просвітницьку роботу з вихователями та батьками. Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні впливу морально-психологічної атмосфери в сім'ї дошкільника та в дошкільній установі на становлення в нього моральних форм поведінки, вимоги до літературних джерел (моральна спрямованість, зміст художньо-образного оформлення), що використовуються для формування цього типу поведінки у дітей дошкільного віку.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні // Дошкільне виховання. – 1999. – № 1. – С. 6–19.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: навчально-методичний посібник. – К. : Либідь, 2003. – С. 149–160.
3. Поніманська Т.Л. Моральне виховання дошкільників: навч. посібник / Тамара Іллівна Поніманська. – К. : Вища школа, 1993. – 111 с.
4. Савчин М.В. Педагогічна психологія: навчальний посібник. – К. : Академ-видав, 2007. – 424 с.
5. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека: Советы воспитателям / В.А. Сухомлинский. – К. : Рад. школа, 1975. – 236 с.
6. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир: кн. для воспитателя детского сада / Евгений Васильевич Субботский. – М. : Просвещение, 1991. – 237 с.
7. Холмогорова В.М. Как сформировать гуманные отношения в группе детского сада: психол. методика «Школа добрых волшебников» / Виктория Михайловна Холмогорова. – М. : Чистые пруды, 2007. – Вып. 3. – 32 с. – (Сер. «Дошкольное образование»).